

Н. О. СОН

Скляні посудини з Тіри

Одним з важливих джерел для характеристики економічних та культурних зв'язків Тіри в перші століття нашої ери є скляний посуд. Проте, на відміну від міст Боспора, Херсонеса та Ольвії, ця категорія пам'яток матеріальної культури з Тіри досі не була предметом спеціального дослідження. Тому метою даної публікації є введення в науковий обіг скляного посуду з розкопок Л. Д. Дмитрова (1946—1947 рр.), І. Б. Клеймана (1968, 1970, 1975 рр.) та автора (1978—1979 рр.), що зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР, Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв.

Переважна більшість скляного посуду з Тіри представлена фрагментами, за якими на основі аналогій нами зроблено спробу відновити цілі форми посудин, та дати їх хронологічне визначення, оскільки його поширене датування неможливе через різночасовість шарів та порушення стратиграфії перекопами середньовічного часу. Серед скляних посудин за морфологічними ознаками можна виділити вісім груп: 1) склянки, 2) кубки, 3) канфари, 4) чаші-фіали, 5) бальзамарії, 6) бутелі, 7) глечики, 8) патери.

1. Склянки (рис. 1, 1) з тонкого, прозорого, з голубуватим відтінком, скла. Зрізаний край трохи відігнутий назовні, розширений донизу банкоподібний тулуб округло переходить в суцільний, всередині трохи випуклий піддон. Орнаментований тонкими гравірованими смугами: одна — під вінцями, три — у верхній і одна — в середній частині тулуба. Розміри екземпляру, який найкраще зберігся: діаметр по краю — 6,5 см, висота — 12 см, діаметр піддону — 4 см.

Склянки аналогічної форми, орнаментатії та кольору скла відомі в Томах, де датуються I ст. н. е.¹ У Північному Причорномор'ї аналогічні за формою склянки теж орнаментовані гравірованими смугами (трохи відрізняються від тірського розміщенням смуг), знайдені в Тузлінському некрополі і датуються I ст. н. е., а точніше — серединою — третьою чвертю I ст. н. е.² У некрополі Кеп такі посудини датуються кінцем I — початком II ст. н. е.³ Склянки подібної форми та орнаментатії відомі і в більш пізній час, у II—III ст. н. е., в Томах⁴, у колекції Варшавського музею⁵, в Ольвії⁶, в Херсонесі, серед матеріалів із Інкерманського могильника та могильника Харакса⁷. Склянки цього часу відрізняються від ранніх деталями форми та технологією виготовлення. Посудини I ст. н. е. мають неоплавлений відігнутий край, важкий, монолітний піддон з суцільним круглим підвищенням у внутрішній частині посудини, орнаментований гравірованими смугами⁸. Аналогічна орнаментатія на склянках відома і в першій половині I ст. н. е. і в пізньоантичний час на виробках з прозорого, з голубуватим відтінком, скла⁹. Таким чином, форма розглянутих склянок зберігається і розвивається до пізньоантичного часу, відрізняючись лише окремими деталями в обробці вінця, формою дна, кольором скла.

2. Кубки за формою та характером орнаментатії можна поділити на два типи.

Тип 1. Фрагменти кубків (рис. 2, 5) майже циліндричної форми зі стінками, що трохи розширюються догори, вінця не виділені, дно плоске. Стінки прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді бутонів ло-

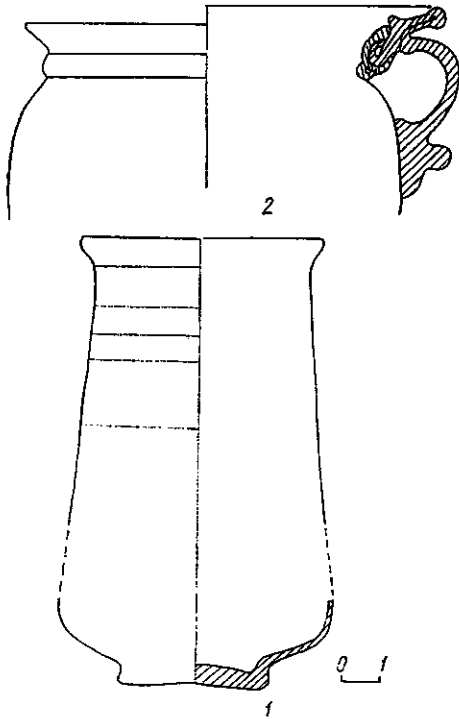

Рис. 1. Скляні посудини I—II ст. н. е. (1, 2).

та Локарно (кінець I — початок II ст. н. е.)¹⁴. Центр виробництва цих посудин точно не встановлений. За припущенням К. Айсінгс, ці вироби єгипетського чи сірійського походження¹⁵.

3. Канфари (рис. 1, 2) з прозорого, зеленуватого скла, з глибоким, округлим тулубом, на круглій ніжці, вінця з ледве потовщеним оплавленим краєм відігнуті назовні та відділені від тулуба рельєфним валиком, порожнім всередині (діаметр канфара по краю — 9,5 см). Такий валик отримували шляхом напуску верхньої частини стінки тулуба на нижню. Цей прийом часто використовувався майстрами I—II ст. при виготовленні різних типів посуду, такого, як глечики, кухлі та ін.¹⁶ Невеликі, петлеподібні ручки, овальні в перерізі, утворюють біля верхньої та нижньої основ горизонтальні перекладки.

Аналогічний канфар, виготовлений з зеленуватого скла, трапився на некрополі поблизу с. Киз-Аул і датується I—II ст.¹⁷ Такої самої форми канфар, колір скла якого в публікації не вказано, знайдено в Ольвії. Поховання, до якого його віднесено, датується II ст. н. е.¹⁸ Проте належність канфара цьому похованню викликає сумнів, оскільки посудину було знайдено не *in situ*, а в насипу. Судячи за формою та склом, тирський та боспорський екземпляри походять з одного центру виробництва. А якщо врахувати, що на Боспорі переважають скляні посудини єгипетського, сірійського кіпрського виробництва, то можна припустити, що і тирський канфар належить до продукції одного із східносередземноморських склоробних центрів. Цей канфар являє собою посудину рідкісної форми.

4. Чаші-фіали за формою та характером орнаментативної поділяються на два типи.

Тип 1. Чаші-фіали (рис. 3, б) з прозорого безбарвного, голубуватого чи зеленуватого скла, з різноманітного типу ребристою поверхнею тулуба. Тирські екземпляри належали фіалам з прямим чи трохи відігнутим краєм, напівсферичним глибоким чи низьким тулубом і плоским дном.

тоса, розташованих у шахматному порядку, між бутонами — невеликі випуклі кружечки. Посудини виготовлені із тьмяного скла зі слабким зеленувато-жовтуватим відтінком, а також з прозорого голубуватого скла.

Фрагменти аналогічних кубків, що датуються I ст. н. е., знайдені в Херсонесі та Пантикапеї і вважаються виробами сірійських склоробних майстерень¹⁰. За межами Північного Причорномор'я аналогічні посудини відомі в колекціях Берлінського, Британського музеїв, в Помпеях, Віндоніссі, їх датують в межах I ст. н. е.¹¹ і відносять також до сірійської продукції¹².

Тип 2. Фрагмент кубка (рис. 2, 1) конусоподібної форми, мабуть, на невисокому піддоні, з прозорого безбарвного скла. Вінця виділені по краях борозенками, тулуб орнаментовано рядами шліфованих овалів. Тирській посудині за формою, кольором скла і характером орнаментативної близькі кубки з колекції Кельнського музею (друга половина I — перша половина II ст. н. е.)¹³,

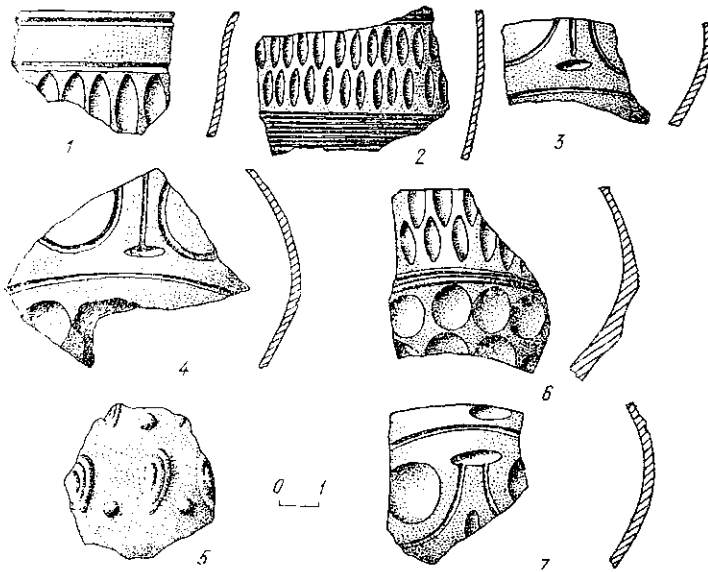

Рис. 2. Фрагменти скляних кубків та чаш-фіал I—III ст. н. е. (1—7).

Близькі за формою чаші-фіали з дрібним рифленням на тулубі, виготовлені у формі, з голубуватого прозорого скла, відомі на Боспорі, датуються рубежем I ст. до н. е. — I ст. н. е. і першою половиною нашої ери. Їх відносять до виробів сирійських ремісничих майстерень¹⁹. Слід також відзначити, що оздоблення канелюрами з використанням форми характерне для сирійського скловиробництва I ст. н. е.²⁰ Подібні тирським чаші-фіали з прозорого голубуватого скла з ребристою орнаментациєю тулуба виявлені в міських шарах Пантікапея, датуються I — початком II ст.²¹

Два фрагменти фіал з Тіри відрізняються від вищеописаних кольором скла. Один екземпляр — від фіали з тонкими ребрами, виготовленої із скла марганцевого кольору і прикрашеної білою ниткою, що викладена спіраллю і розпливається в придонній частині. Аналогічної форми та орнаментациї фіали відомі в колекції Ермітажу, Кельнського музею, датують їх першою половиною I ст. н. е. і вважають північноіталійськими виробами²². Другий екземпляр є фрагментом фіали з товстими ребрами, з кобальто-синього скла. Фрагментарність не дає можливості визначити точну форму посудини. Можливо, вона аналогічна формі фіал із синього скла, знайдених у Пантікапеї, а також у могильнику Загори (поблизу Братіслави), що датуються другою половиною I і II ст. н. е.²³

Чаші-фіали з ребристою поверхнею тулуба широко поширені наприкінці I ст. до н. е. і особливо в I ст. н. е. Пізніше в II ст. н. е. аналогічні фіали не відомі²⁴. Екземпляри першої половини I ст. н. е. найчастіше поліхромні. З другої половини I ст. н. е. стали переважати вироби з монохромного скла²⁵. Форма цих фіал імітує форму металевих посудин. Виготовлялися вони і в східних (Єгипет, Сирія) та західних (Північна Італія) ремісничих центрах²⁶. За припущенням Н. П. Сорокіної, північно-італійські скляні посудини, зокрема *zarte Rippenschaalen*, потрапляли в Ольвію, а потім в Пантікапею дунайським водним шляхом²⁷. Основуючись на знахідках з Тіри, можна припустити, що північноіталійський скляний посуд потрапляв не лише до вказаних центрів, але й до Тіри, очевидно, тим же дунайським шляхом.

Тип 2. Чаші-фіали напівсферичної форми, з трохи відігнутих краєм, з гравірованим та шліфованим орнаментом. За характером орна-

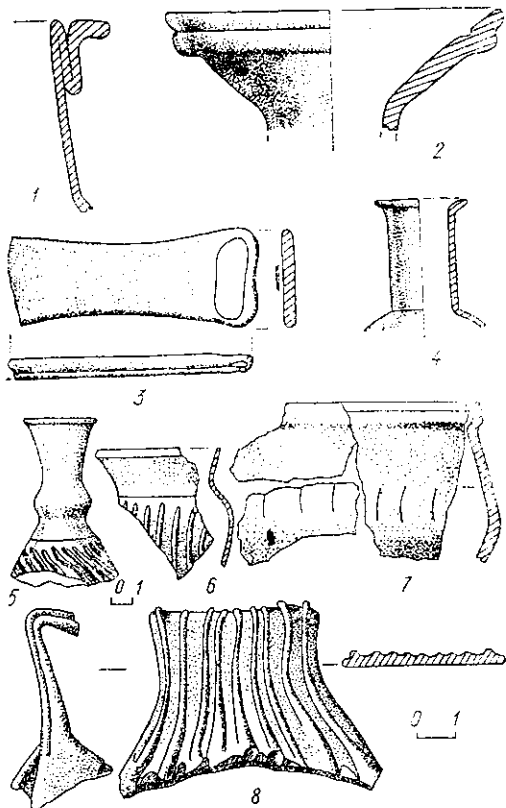

Рис. 3. Фрагменти скляних посудин I—IV ст. н. е. (1—8).

тувати не IV, а III ст. н. е. Посудини IV ст. н. е. з гравіруванням та шліфовкою відрізняються формою, товщиною стінок, кольором скла та орнаментом³⁷. Центрами виробництва розглянутих чаш-фіал в II—III ст. н. е. вважаються на заході майстерні Кельна, на сході — Дура-Європос³⁸.

2. Фрагменти фіал (рис. 2, 3, 4, 7) з прозорого, жовтуватого скла. Орнаментовані круглими фасетками з гравірованими колами, розділеними I-подібними фасетками. Посудини із скла такого самого кольору, аналогічної форми та орнаментациї знайдені на території Німеччини, Югославії, Словачії, датуються III ст. н. е.³⁹ Центром їх виробництва вважають кельнські майстерні⁴⁰.

5. Бальзамарії, або, як їх називають латинським терміном, унгвентарії, коли йдеться про посуд римського часу. В Тірі трапилися бальзамарії двох типів.

Тип 1. Бальзамарій (рис. 3, 4) з короткою циліндричною шийкою (висота — 3,0 см, внутрішній діаметр — 1,5 см), горизонтально відігнутими вінцями, край яких загнутий всередину (діаметр по краю — 2,5 см), з кулеподібним тулубом. Товщина стінок посудини — 0,1—0,2 см. Скло прозоре, безбарвне.

Аналогічної форми вироби, знайдені на Боспорі та в Херсонесі, датуються I — початком II ст. н. е.⁴¹ Бальзамарії аналогічної форми, але відрізняються кольором скла, датуються II—III ст. н. е.⁴², за К. Айсингс. Такої самої форми посудина з колекції Пльзенського музею датується II—III ст. н. е.⁴³ Фрагмент шийки аналогічної форми, але більших розмірів (висота 4 см, діаметр 2,5 см), з подібного прозорого скла, знайдено в Гермонассі, датується IV ст. н. е.⁴⁴ На думку Н. П. Сорокіної, на Боспорі в IV ст. н. е. бальзамарії практично виходять з вжитку, а найпізніші, які відносяться до III ст. н. е., мають

ментациї та кольором скла тирські екземпляри можна поділити на два варіанти.

1. Фрагменти фіал (рис. 2, 2, 6; 3, 7) з прозорого безбарвного скла, орнаментовані рядами борозенок та насічок: у вигляді вертикальних ліній, ланцетоподібних. Нижня частина посудин прикрашена рядами круглих або овальних фасеток. Аналогічної форми та орнаментациї чаші-фіали знайдені в Танаїсі і датуються першою половиною III ст. н. е.²⁸ За межами Північного Причорномор'я аналогічні посудини з подібною орнаментациєю відомі в Каранісі²⁹, на території Скандинавії³⁰, Словачії³¹ і датуються III або IV ст. н. е. Такі вироби з різноманітними шліфованими та гравірованими орнаментами виявлені в Танаїсі³², Пантікапеї³³, на городищі Алма-Кермен³⁴, у Херсонесі та Ольвії, датуються II—першою половиною III ст. н. е.³⁵ Фрагмент чаші-фіали з пізньоантичного комплексу³⁶, судячи за формою та характером орнаментациї, очевидно, слід да-

діаметр горловини від 1,5 до 1,8 см⁴⁵. Безбарвне прозоре скло, з якого виготовлено тірський бальзамарій, рідко трапляється в античний час. Таким чином, тірський бальзамарій не може бути віднесений до часу, пізніше III ст. н. е.

Тип 2. Бальзамарій (рис. 4, 1) з тонкого скла пурпурно - марганцевого кольору з вузькою циліндричною шийкою, відігнутими назовні вінцями*. Тулуб округло-вигнутої форми, дно не збереглося. Висота, що збереглася — 14 см, висота шийки — 3,2 см, діаметр шийки — 1 см, діаметр верхньої частини тулуба — 5,4 см. Нижня частина шийки і вся поверхня тулуба орнаментовані накладним розписом. Розпис червоною, жовтою та золотистою фарбами являє собою поєднання рослинного і геометричного орнаментів, що розміщені горизонтальними смугами, які розділені між собою пунктирними лініями.

Посудини, розписані золотом та емалевими фарбами, з'являються в Олександрії в епоху пізнього аллінізму, а потім олександрійську техніку почали використовувати антиохійські, італійські та рейнські скло-робні майстерні⁴⁶. Вироби I ст. до н. е. — I ст. н. е. свідчать про високо розвинену в ті часи техніку живопису по склу⁴⁷. У II—III ст. н. е. в розписі на скляних посудинах різноманітних форм знайшли відображення сцени полювання, побуту, міфології, церковних вистав⁴⁸.

У Північному Причорномор'ї знахідки розписних скляних посудин поодинокі. Датуються вони або I ст. до н. е. — I ст. н. е., або II—III ст. н. е. і переважно вважаються виробами олександрійських чи антиохійських ремісничих майстерень⁴⁹. Повні аналогії тірській посудині нам поки що не відомі. Близьку форму, але менші розміри, мають гостродонні бальзамарії типу 9, за К. Айсінгс, які відливалися у формі і датуються I ст. н. е.⁵⁰ Судячи за формою, характером орнаменту та технологією виготовлення, тірський бальзамарій, очевидно, слід датувати не раніше I ст. н. е. Центром його виробництва могла бути Олександрія.

6. Бутелі (рис. 3, 5) з лійкоподібною шийкою, яка ледве розширюється в верхній і має в нижній частині кулеподібне здуття та перехват, що відділяє тулуб від шийки. Край трохи потовщений, трохи відтягнутий назовні і загнутий всередину або просто оплавлений. Тулуб з діагональним рифленням має у верхній частині конусоподібну форму, що розширюється донизу. Про форму дна та придонної части-

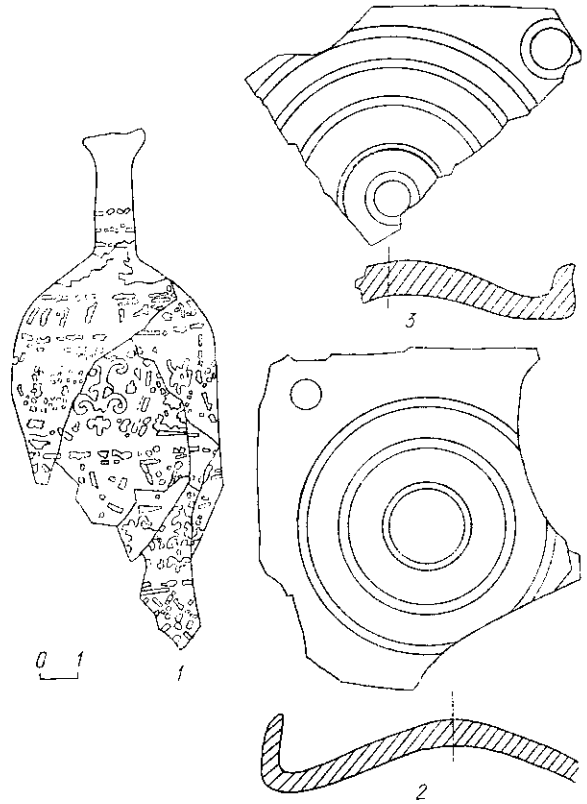

Рис. 4. Фрагменти скляних посудин I—III ст. н. е. (1—3).

* Посудина відреставрована Л. О. Дівавиною у лабораторії Херсонського історико-археологічного заповідника.

ни судити важко, оскільки нижня частина посудин не збереглася. Розміри посудини, які збереглися: висота — 9—11 см, висота шийки — 5,5—7 см, діаметр шийки — 2—4 см. Бутелі виготовлені з прозорого скла синього та оливково-зеленого кольорів, яке найбільш характерне для пізньоантичного часу⁵¹.

Діагональне рифлення тулуба посудин також є орнаментальним засобом, який переважно використовувався при виробництві скляних посудин в III—IV ст. Близькі за формою вироби з діагональним рифленням тулуба в Ольвії та Пантікапеї датуються III—IV ст. н. е. і вважаються продукцією майстерень Близького Сходу⁵². Абсолютно аналогічний фрагмент шийки з кулеподібним здуттям та перехватом у нижній частині, але з безбарвного прозорого скла, знайдений в Томах, він датується широким хронологічним діапазоном⁵³. Серед римських скляних посудин з Караніса відомий близької форми бутель з діагональним рифленням тулуба, виготовлений з темно-зеленого скла⁵⁴. За всією сукупністю даних тірські екземпляри можна датувати III—IV ст. н. е.

7. Глечики представлені трьома типами.

Тип 1. Фрагменти одноручних глечиків (рис. 3, 1, 8) з прозорого, голубуватого скла з низькою циліндричною шийкою, широкими плоскими, відігнутими назовні муфтоподібними вінцями, присадкуватим або високим циліндричним тулубом на ввігнутому або майже плоскому дні*. Широка, плоска, з частим рифленням зовнішнього боку ручка була прикріплена верхнім кінцем під вінцями, нижнім — у місці переходу плічок до тулуба. Ручка має вигин майже під прямим кутом, язички рифлення спускаються на плічка, внутрішня поверхня ручки гладка.

Аналогічні глечики відомі на Боспорі з першої половини I ст. н. е. до середини II ст. н. е., але більшість їх виявлено в комплексах середини — кінця I ст. н. е.⁵⁵ Ці глечики знайдені в Ольвії та Херсонесі, де датуються I—II ст. н. е.⁵⁶ Крім Північного Причорномор'я такі посудини були поширені на всій території Римської імперії в I—II ст. н. е., а з III ст. н. е. їх кількість зменшується⁵⁷.

Виготовлялися ці глечики, очевидно, в різних центрах, на що вказує різний колір скла (зеленуватий, голубуватий, жовтуватий) та їх широке розповсюдження. На думку Д. Чарлсворт, виготовлялися вони в Єгипті, Сирії і на Кіпрі⁵⁸. Глечики з муфтоподібними вінцями вважають продукцією Східного Середземномор'я, а точніше — пов'язують з малоазійськими майстернями⁵⁹.

Тип 2. Фрагменти одноручних глечиків (рис. 4, 2, 3) з прозорого, з голубуватим або зеленуватим відтінком, скла, з чотиригранним тулубом та різноманітними рельєфними клеймами на дні. Одні дослідники називають такі посудини кубікосами, інші — бутелями з призматичним тулубом⁶⁰. Клейма, близькі тірським, знаходять на аналогічному скляному посуді із Ольвії⁶¹, а також на території стародавньої Португалії⁶². На думку К. Айсінгс, ці глечики з'являються в середині I ст. н. е.⁶³, а Н. П. Сорокіна відносить час їх появи до початку I ст. н. е.⁶⁴ Посудини такої форми поширені в другій половині I—II ст. н. е. У III ст. н. е. вони трапляються значно рідше, а в IV ст. н. е. майже всюди виходять з ужитку⁶⁵.

Тип глечиків, які ми розглядаємо, виготовлявся як в Середземномор'ї, так і в західноримських центрах. Одним з найбільших центрів їх виробництва була Рейнська область⁶⁶. У Північному Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес і Боспор) виявлено глечики малоазійського, сирійського та західноєвропейського виробництва⁶⁷, які використовувалися як тара, столовий посуд та в поховальному обряді.

Тип 3. Фрагмент вінець (рис. 3, 2) у вигляді лійки, який належав товстостінному глечику з циліндричною шийкою, кулеподібним або

*Аналогічної форми глечики з високим циліндричним тулубом називають ше стамносами.

грушеподібним тулубом. Край вінець ззовні має профілювання (діаметр вінець по краю — 9 см). Скло прозоре, безбарвне. Скляні посудини з циліндричною шийкою та лікоподібними вінцями характерні для другої половини III—IV ст. н. е. В Північному Причорномор'ї вони відомі на Боспорі як в поховальних комплексах, так і в міських шарах III—IV ст. н. е.⁶⁸ Подібні посудини були поширені в Середземномор'ї, в Сирії, Палестині, на території Європи⁶⁹.

8. Патери, *trulla*, або, як їх ще називають, черпаки, рідко трапляються серед скляних посудин. Від тірського екземпляру (рис. 3, 3), виготовленого з прозорого зеленуватого скла, зберігся лише фрагмент ручки, тому впевнено говорити про форму посудини важко. Ручка плоска, до країв з двох боків плавно розширюється. Розміри ручки, що збереглися, такі: довжина — 6,5 см, ширина — 2—2,7 см, товщина — 0,4 см.

Звичайно такі посудини мали досить глибокий округлий тулуб, іноді орнаментований скляними нитками, та горизонтально розташовану довгу плоску ручку. Патера з подібною ручкою знайдена в Ольвії і датується I—II ст. н. е.⁷⁰ Відомі такі скляні посудини і на території Італії, де екземпляр з Помпей датується I ст. н. е.⁷¹, Галії, де патера з латинським клеймом на ручці... VS FEC також відноситься до I ст. н. е.⁷² Аналогічна посудина з колекції Празького музею датується II ст. н. е.⁷³ Найбільш пізній екземпляр патери такої форми, як вважає К. Айсінгс, знайдено в похованні і датується III ст. н. е.⁷⁴

Крім фрагментів посудин, форма яких відновлюється, виявлено в Тірі ще і уламки стінок, характер орнаментів яких вказує на місце їх виробництва і час існування. Йдеться про оздоблення посудин скляною ниткою. Цей засіб орнаментів був широко розповсюджений в перші століття нашої ери. Проте вироби з аналогічною орнаментівкою в Північному Причорномор'ї нечисленні. Вони відомі в Пантікалеї, на городищі Алма-Кермен⁷⁵.

Фрагменти з Тіри мають різну орнаментівку. На одному фрагменті, виготовленому із скла пурпурно-марганцевого кольору, скляні нитки голубуватого кольору укладені злегка хвилястими горизонтальними рядами. Поверх ниток у кількох місцях збереглася жовта фарба. За кольором скла (посудини і ниток), характером орнамента тірський екземпляр, очевидно, датується I—II ст. н. е. і є виробом східносередземноморських майстерень. Друга посудина з Тіри з тонкого прозорого безбарвного скла, від якої зберігся лише фрагмент стінки, мала вічковий орнамент з ниток того самого скла, з якого було виготовлено посудину. Однаковий колір скла посудини та ниток, а також вічковий орнамент характерні для продукції, що виготовлялася протягом III—IV ст. н. е.⁷⁶ За аналогією з ольвійським екземпляром, який має подібне скло і таку саму орнаментівку⁷⁷, тірський фрагмент можна віднести до виробів Рейнської області.

Набір скляної посудини з Тіри нечисленний, але різноманітний за формами. Скляні вироби мали широке функціональне призначення. Вони використовувалися і як тара (гличики, тип 2), туалетний (бальзамарії), столовий (склянки, кубки, канфари, гличики), культовий (чаші-фіали, патери) посуд. Незважаючи на те, що скляні посудини знайдені в міських шарах Тіри, можна впевнено визначити, що майже всі перераховані групи посудин використовувалися в поховальному обряді, оскільки аналогічні вироби трапилися в поховальних комплексах як в Північному Причорномор'ї, так і за його межами.

Серед скляних посудин з Тіри виділяються ранні (I—II ст. н. е.) і пізні (III—IV ст. н. е.) посудини. Посуд I—II ст. н. е. найбільш різноманітний за формою, що простежується і на матеріалах Ольвії⁷⁸. Форми посудин I—II ст. н. е. не переходять меж III ст. н. е. Для пізньоантичного часу характерні нові форми посуду.

На основі наявних матеріалів місцеве виробництво скла не простежується. Скляний посуд поступав у Тіру з різних областей антич-

ного світу. В I ст. н. е. сюди завозилися посудини, виготовлені в Сирії, Олександрії та Північній Італії, в I—II ст. н. е. зі Східного Середземномор'я та західних провінцій Римської імперії (Рейнська область, Галлія). У III—IV ст. н. е. в Тірі відомі вироби близькосхідного (Сирія, Палестина) та рейнсько-галльського походження, які, очевидно, потрапляли сюди через Дунайські провінції.

н. а. сон

Стеклоянные сосуды из Тира

Резюме

Статья посвящена анализу стеклянных сосудов первых веков нашей эры из Тира. Среди них по морфологическим признакам выделено восемь групп: стаканы, кубки, канфары, чаши-фиалы, балзамари, бутылки, кувшины, патеры. Рассмотренные стеклянные сосуды имели широкое функциональное назначение. Они использовались и как тара, туалетная, столовая и культовая посуда. Среди стеклянных сосудов из Тира выделяются ранние (I—II вв.) и поздние (III—IV вв.).

Стеклоянная посуда поступала в Тир из различных областей античного мира. В I в. сюда ввозились сосуды, произведенные в Сирии, Александрии и Северной Италии. В I—II вв. стеклоянная посуда поступала из Восточного Средиземноморья и западных провинций Римской империи (Рейнская область, Галлия). В III—IV вв. в Тире известны изделия ближневосточного (Сирия, Палестина) и рейнско-галльского происхождения, которые, вероятно, поступали сюда через Дунайские провинции империи.

¹ *Vicovallà M.* Vase antice de sticlă la Tomis. — Constanta, 1968. — P. 49, N 50.

² *Сорокина Н. П.* Тузлинский некрополь. — М., 1957. — С. 42. — Табл. 12, 1; *Кунина Н. З., Сорокина Н. П.* Стеклоянные балзамари Востора // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 157. — Рис. 6, 21.

³ *Там же.* — С. 166. — Рис. 10, 20; *Сорокина Н. П.* Античные стеклоянные сосуды из раскопок некрополя боспорского города Кепы на Таманском полуострове // Античный мир и археология. — 1977. — Вып. 3. — С. 137. — Рис. 6, 5.

⁴ *Vicovallà M.* Op. cit. — P. 49, N 51.

⁵ *Filaraska B.* Szkla starozytne. — Warszawa, 1952. — S. 97—98. — Табл. 13, 4.

⁶ *Сорокина Н. П.* Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1978. — С. 271. — Рис. 2, 11.

⁷ *Сорокина Н. П.* Стеклоянные сосуды из могильника Харакс // Кавказ и Восточная Европа в древности. — М., 1973. — Рис. 2, 4—9.

⁸ *Сорокина Н. П., Гущина И. И.* Стеклоянные изделия из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // Тр. ГИМ. — 1980. — Вып. 51. — С. 93. — Рис. 1, 4.

⁹ *Сорокина Н. П.* Сирийский стеклоянный сосуд из собрания ОАМ // КСОАМ за 1963 г. — Одесса, 1965. — С. 188. — Рис. 2, 11; *Сорокина Н. П.* Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — № 103. — С. 223.

¹⁰ *Сорокина Н. П.* Стекло из раскопок Пантикапея... — С. 217. — Рис. 4, 11;

¹¹ *Isings C.* Roman Glass from Dates Finds. — Groningen; Djakarta, 1957. — P. 45—46. — Form 31; *Kunisch N.* Neuerworbene antike Gläser der Antikenabteilung der Staatlichen Museum Berlin // AA. — 1967. — Bd. 82. — Heft. 2. — S. 180, 183. — Abb. 9; *Dusenbery E. B.* Ancient Glass in the Collections of Wheaton College // JGS. — 1971. — Vol. 13. — P. 12—13. — Fig. 5.

¹² *Harden D. B., Painter K. S., Pinder-Wilson R. H., Tait H.* Masterpieces of Glass. — London, 1968. — P. 54, N 62.

¹³ *La Baume P.* Glas der antiken Welt. I. Wissenschaftliche Kataloge des römisch-germanischen Museums Köln. — Köln, 1971. — Bd. 1. — 12. — Taf. 46, 3.

¹⁴ *Isings C.* Op. cit. — P. 37—38. — Form. 21.

¹⁵ *Ibid.* — P. 38.

¹⁶ *Сорокина Н. П., Гущина И. И.* Вказ. праця. — С. 96.

¹⁷ *Гайдукевич В. Ф.* Некрополи некоторых боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 206. — Рис. 80, А.

¹⁸ *Фармаковский Б. В.* Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — 1903. — Вып. 8. — С. 59. — Рис. 66.

¹⁹ *Сорокина Н. П.* Стеклоянные сосуды из Танаиса // МИА. — 1965. — № 127. — С. 185—189.

²⁰ *Тирацян Г. А.* О торговых связях Армении с Сирией в античное время // ПС. — 1959. — Вып. 4(67). — С. 73—75.

²¹ *Сорокина Н. П.* Стекло из раскопок Пантикапея... — С. 215—216. — Рис. 3, 34.

²² *Кунина Н. З.* К вопросу о западном импорте стекла на Боспор // ТГЭ. — 1984. — Т. 24. — С. 152—153. — Табл. 1, 6; *La Baume P.* Op. cit. — N 1. — Taf. 53, 1;

- Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях государств Северного Причерноморья в I в. н. э. // МИА. — 1969. — № 169. — С. 217—221.
- ²³ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикапея. — С. 215. — Рис. 2, 4; Kraskovska L. Römische Glasgefäße in der Slowakei // SA. — 1981. — N 29-2. — S. 378—379. — Abb. 1, 3.
- ²⁴ Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикапея. — С. 215.
- ²⁵ Isings C. Op. cit. — P. 17; Kraskovska L. Op. cit. — S. 378—379. — Abb. 1, 2, 3; Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 154—156. — Рис. 5, 11.
- ²⁶ Сорокина Н. П. Сирийский стеклянный сосуд. — С. 188—189; Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях. — С. 217—218, 220; Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 2, 3—5; Кунина Н. З. К вопросу о западном импорте. — С. 152—153.
- ²⁷ Сорокина Н. П. К вопросу об экономических связях. — С. 221.
- ²⁸ Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 210, 215. — Рис. 5, 1—4.
- ²⁹ Harden D. B. Roman Glass from Karanis // University of Michigan Studies. — 1936. — Vol. 41. — P. 102. — N 475. — Fig. 2, f.
- ³⁰ Ekholm G. Als orientalisch angenommene Gläser Skandinaviens aus dem ersten bis aus dem sechsten Jahrhundert n. Chr. // Romersk import i Norden. — Uppsala, 1974. — P. 357. — Abb. 2, 23.
- ³¹ Kraskovska L. Op. cit. — S. 380. — Abb. 2,2; 3,2.
- ³² Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М. Стеклоделие Танаиса // СА. — 1966. — № 2. — С. 179—182. — Рис. 3.
- ³³ Кунина Н. З. К вопросу о западном импорте. — С. 158—159. — Табл. 3, 21.
- ³⁴ Висотська Т. М. Про виробництво скла в пізньоантичному Криму // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 16—17. — Рис. 9, 30, 31.
- ³⁵ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н. э. // Тр. ГИМ. — 1982. — Вып. 54, Ч. 2. — С. 40. — Рис. 2.
- ³⁶ Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія. — 1975. — Вып. 18. — С. 40. — Рис. 11, 1.
- ³⁷ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей. — С. 40; Fremersdorf F. Figurlich geschliffene Gläser // Römisch-germanischen Forschungen. — 1951. — Bd. 19. — S. 25.
- ³⁸ Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей. — С. 40.
- ³⁹ Fremersdorf F. Op. cit. — S. 19 — Taf. 18, 3; Saldern A. Ancient Glass in Split // JGS. — 1964. — Vol. 6. — P. 45—46, N 10; Kraskovska L. Op. cit. — S. 382. — Abb. 4, 7, 8.
- ⁴⁰ Fremersdorf F. Op. cit. — 31 s.
- ⁴¹ Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 169—170. — Рис. 11; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — С. 85—87. — Рис. 56, 1—4.
- ⁴² Isings C. Op. cit. — P. 40—41. — Form 26.
- ⁴³ Cadik J. Antické sklo. — Praha, 1970. — P. 30, pl. 8 b.
- ⁴⁴ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани. — М., 1963. — С. 142. — Рис. 4, 3; 5, 1.
- ⁴⁵ Там же. — С. 142.
- ⁴⁶ Ростовцев М. И. Стеклянные расписные вазы позднеэллинистического времени и история декоративной живописи // ИАК. — 1914. — Вып. 54. — С. 6, 24, 26; Сорокина Н. П. Стеклянный бокал с именем Ифигении из Пантикапея // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 22—23.
- ⁴⁷ Максимова М. И. Обработка изделий. Стекло // Эллинистическая техника. — М., 1948. — С. 243.
- ⁴⁸ Сорокина Н. П. Стеклянный бокал. — С. 23.
- ⁴⁹ Ростовцев М. И. Вказ. праця; Сорокина Н. П. Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 223. — Рис. 4, 4; Сорокина Н. П. Стеклянный бокал. — С. 21, 23. — Рис. 1; Сорокина Н. П. Антиохский расписной кувшин из Танаиса // КСИА АН СССР. — 1975. — Вып. 143. — С. 93—95.
- ⁵⁰ Isings C. Op. cit. — P. 24—25.
- ⁵¹ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло. — С. 121.
- ⁵² Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 271. — Рис. 3, 12, 18; Сорокина Н. П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 206. — Рис. 5, 6.
- ⁵³ Vicovală M. Op. cit. — P. 116, N 239.
- ⁵⁴ Harden D. B. Op. cit. — P. 211, N 612. — Pl. 8, 18.
- ⁵⁵ Чуйстова Л. И. Новые находки из некрополей Керченского полуострова // МИА. — 1959. — № 69. — С. 241. — Рис. 9; Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Вказ. праця. — С. 153—154. — Рис. 4, 13; Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды. — С. 120. — Рис. 2, 1, 2.
- ⁵⁶ Сорокина Н. П. Античные стеклянные сосуды. — С. 123; Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 1, 9, 10.
- ⁵⁷ Filarska B. Op. cit. — S. 145—146. — Tabl. 30; Isings C. Op. cit. — P. 67—69;

Charlesworth D. Roman square bottles // JGS. — 1966. — Vol. 8. — P. 26—27. — Fig. 3 a, b; *Vicovallà M.* Op. cit. — P. 29. — Fig. 10, 11.

⁵⁸ *Charlesworth D.* Op. cit. — P. 33.

⁵⁹ *Сорокина Н. П.* Античные стеклянные сосуды... — С. 122.

⁶⁰ *Сорокина Н. П., Гуцина И. И.* Вказ. праця. — С. 94; *Mitard P.-H.* Une riche sepulture gallo-romaine decouverte pres de Niort // Gallia. — 1977. — T. 35. — Fasc. 1. — P. 217. — Fig. 4, 3—6.

⁶¹ *Бураков А. В.* Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 119—120. — Табл. 12, 35.

⁶² *Alarcao J.* Bouteilles carees a Fond decore du Portugal Romain // JGS. — 1975. — Vol. 17. — P. 48. — Pl. 5, 10.

⁶³ *Isings C.* Op. cit. — P. 63.

⁶⁴ *Сорокина Н. П.* Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228; *Сорокина Н. П.* Античные стеклянные сосуды. — С. 124.

⁶⁵ *Сорокина Н. П.* Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228.

⁶⁶ *Там же.* — С. 226; *Сорокина Н. П., Гуцина И. И.* Вказ. праця. — С. 94; *Кунина Н. З.* Два стеклянных кувшина... — С. 119, 123. — Прим. 26; *Кунина Н. З.* Стеклянные кувшины... — P. 123. — Прим. 26.

⁶⁷ *Сорокина Н. П.* Стеклянные сосуды из Танаиса. — С. 228—231. — Рис. 12; *Сорокина Н. П.* Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 1, 11; *Сорокина Н. П., Кунина Н. З.* Вказ. праця. — С. 94.

⁶⁸ *Сорокина Н. П.* Позднеантичное и раннесредневековое стекло... — С. 142.

⁶⁹ *Там же.* — С. 143; *Isings C.* Op. cit. — P. 150—154; *Vicovallà M.* Op. cit. — P. 25. — Fig. 2.

⁷⁰ *Сорокина Н. П.* Античное стекло в собрании ОАМ. — С. 269. — Рис. 2, 6.

⁷¹ *Isings C.* Op. cit. — P. 92. — Form 75 b.

⁷² *Mitard P.-H.* Op. cit. — P. 220—222, V. 26.

⁷³ *Cadik J.* — Op. cit. — P. 31. — Pl. 11.

⁷⁴ *Isings C.* Op. cit. — P. 92.

⁷⁵ *Висотська Т. М.* Вказ. праця. — С. 17—19. — Рис. 11.

⁷⁶ *Сорокина Н. П.* Позднеантичное стекло из Ольвии. — С. 199—200.

⁷⁷ *Там же.* — С. 200—201. — Рис. 1, 4.

⁷⁸ *Там же.* — С. 206—207.

К. К. МАРЧЕНКО, С. Л. СОЛОВЬОВ

Нова група ліпної кераміки Нижнього Побужжя пізньоархаїчного часу

Вивчення ліпної кераміки античних поселень Нижнього Побужжя вступило в нову фазу. В нагромаджених колекціях добре датованих матеріалів стало можливим чітке виділення груп посуду, що мають значення для створення повноцінної картини етнічної та культурної історії населення цього району Північно-Західного Причорномор'я.

Однією з таких груп, безсумнівно, є кераміка, вперше виявлена в культурному шарі та комплексах кінця VI — першої третини V ст. до н. е. одного з рядових поселень ольвійської округи Куцуруб 1^а. Питома вага цієї групи серед загального балансу знахідок ліпного посуду становить близько 3%. Аналогічна кераміка виділена і серед відповідних матеріалів Березанського поселення, де зафіксована у складі комплексу речових знахідок останньої чверті VI — початку V ст. до н. е.* Як видно з наведених матеріалів, початок існування нової групи потрібно віднести до пізньоархаїчного часу.

До даної групи кераміки належить посуд двох різних форм — джжкоподібні з похилими плічками і трохи відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1, 2; 2, 1) та горщики з вертикальним краєм (рис. 1, 3). Відзначимо, що морфологічно близький посуд в Нижньому Побужжі відомий давно². Проте горщики нашої групи з виділеними раніше типами кераміки пізньоархаїчного часу вказаного району подібні лише за формою. Інші риси своєрідні.

Однією з характерних ознак групи є орнаментация. Незважаючи на фрагментарність матеріалу, можна виділити два або й три види

* Автори вдячні начальнику Березанської експедиції Державного Ермітажу Я. В. Доманському за дозвіл опублікувати ці матеріали.